

DE OPDRACHT. OP MARCUSES GRAFSTEEN STAAT: WEITERMACHEN. VOORBIJ DE ‘GROTE WEIGERING’

Ludo Abicht

Tijdens de zomer van 1968 zat Herbert Marcuse in de Parijse woning van professor Eliane Kaufholz, de bekende specialiste in de hedendaagse Duitse filosofie, en trachtte te verstaan wat de betogers buiten aan het roepen waren. Tot zijn verbazing luidde het: “Marx-Mao-Marcuse! MARX-MAO-MARCUSE!”. Voor iemand die ook maar één boek van deze Duits-Amerikaanse denker van de *Frankfurter Schule* gelezen had, berustte deze slogan op een grote vergissing, die hij in zijn colleges en artikels telkens opnieuw probeerde te nuanceren, maar tijdens deze woelige periode, die in feite weinig gemeen had met de Lange Mars van de arme boeren in het China van Mao Zedong, was er blijkbaar weinig ruimte voor nuancering. Marx had een eeuw geleden in zijn *Grundrisse* (1857- 1858) de basis geschetst van een nieuwe fundamentele analyse van het reëel bestaande kapitalistische establishment; jaren vóór de “revisionistische” afwijking in de Sovjet-Unie en de met het Kremlin verbonden partijen hadden de meeste sociaaldemocratische organisaties reeds lang gekozen voor een vreedzame, wettelijke hervorming, niet afschaffing van de bestaande kapitalistische maatschappij, terwijl de Chinese communisten onder Mao trouw gebleven waren aan de principieel leninistische koers van Stalin; volgens de tienduizenden betogers in Parijs en elders ter wereld had Marcuse de revolutionaire draad weer opgepakt en hadden zowel de revoltes van de studenten in het Westen als de vele opstanden in de Derde Wereld de uiteindelijke strijd tegen het kolonialisme nieuw leven ingeblazen.

Vanzelfsprekend was er een verband tussen de maatschappijkritische theorieën van het Frankfurts *Institut für Sozialforschung*, waarvan Marcuse één van de stichtende leden was, en de antikapitalistische agitatie van de jaren zestig, maar je kan onmogelijk beweren dat de analyses van deze denkers (filosofen, psychologen, sociologen, cultuurcritici, politicologen en historici), die uitgerekend na de nederlaag van de revoluties in West-Europa de fouten en zwakke punten van de marxistische theorie en praktijk wilden onderzoeken, uiteindelijk neerkwamen op een oproep tot een nieuwe revolte tegen het kapitalistische systeem. Wél dat hun verre van evidente combinatie van de revolutionaire theorie van Marx en Engels met de eerder pessimistische bevindingen van de freudiaanse psychoanalyse, concreet toegepast in de intensieve professionele samenwerking tussen historici, sociale wetenschappers,

psychologen en psychoanalytici, literatuurwetenschappers en sociologen, aantoonde dat we nog maar aan het begin stonden van een mogelijke nieuwe synthese, die wetenschappelijk probeerde te begrijpen waarom de mensen (waaronder het grootste gedeelte van de Europese arbeidersklasse) zo verbazend snel en massaal voor een of andere vorm van fascisme of, in het beste geval, autoritarisme vielen. De psychoanalytische studie van dit gedrag door onder meer Erich Fromm in 1932 bevestigde deze hypothese, en van een nieuw elan van de radicaal antikapitalistische, laat staan socialistische krachten viel in die tijd weinig te bekennen.

Zo stelde de veelzijdige en coöperatieve methode van de vorsers van de Frankfurter Schule hen in staat, een onderscheid te maken tussen bijvoorbeeld “volks” (völkisch) en “progressief”, dat wil zeggen in de geest van de verlichting en de verworvenheden van de Franse Revolutie. De indringende studies van de literatuurwetenschapper Leo Loewenthal ontmaskerden bijvoorbeeld het conservatieve, zelfs reactionaire karakter van de toen al erg populaire sociale romans van de Noorse auteur Knut Hamsun, die al in 1890 met de roman *Honger* zijn reputatie als links of in ieder geval sociaal voelend auteur gevestigd had. Terwijl het voor velen een koude douche was toen Hamsun voor en tijdens WO II zijn diepe sympathie voor Adolf Hitler en het nationaalsocialisme zonder veel nuancering liet blijken, had Loewenthal al jaren voordien uit de analyse van Hamsuns “volksheid” (in Vlaanderen heette dat toen “volksverbondenheid”) diens fascistische sympathieën onweerlegbaar bewezen. Dit is geen uitzondering, maar eerder kenmerkend: de ideologiekritiek van de Frankfurter Schule werd duidelijker, naarmate de vorsers zich heel concreet begonnen te interesseren voor rechtse en uiterste rechtse ideologieën en, heel concreet, voor de “autoritaire persoonlijkheid” die het succes verklaarde van al deze bewegingen, waaronder de onthutsende aantrekkingskracht die ze uitoefenden op de Europese arbeidersklasse. Als gevolg daarvan werd het ook duidelijk dat men deze klasse niet langer als de toekomstige speerpunt van een socialistische, laat staan communistische revolutie kon beschouwen.

Net als andere democratische en linkse vluchtelingen kwam Marcuse tot de vaststelling dat er nu, aan het begin van de Tweede Wereldoorlog, voorrang moest gegeven worden aan de militaire en politieke strijd tegen het zegevierende fascisme in onder meer Duitsland, Italië en Spanje (en Japan, en de meeste landen van Oost-Europa), wat verklaart waarom ze jarenlang voor de westerse inlichtingendiensten gewerkt hebben, hoewel zij beter dan wie ook wisten hoe de machtsverhoudingen in dit Westen functioneerden. Herbert Marcuse had in zijn studie over het Sovjetsysteem, *Soviet Marxism. A critical Analysis*, 1958, aangetoond dat de kans dat deze officiële “tegenpool” van het kapitalisme vroeg of laat de strijd tegen het heersende economische en politieke systeem zou verliezen zeer waarschijnlijk was, tenzij er een opstand van binnenuit zou ontstaan. Anders gezegd: het inspirerende voorbeeld van een geslaagde democratisch functionerende alternatieve maatschappij zou niet de Sovjet-Unie

(en bij implicatie de Chinese Volksrepubliek) zijn, maar zou binnen de kapitalistische wereld zelf moeten oplichten. Dat was een hoopgevende boodschap aan de jongeren in het toen (in de late jaren 1960) nog economisch florerende Westen (zie de economische analyses van die periode in de werken van Thomas Piketty), die zich intens verbonden voelden en solidair waren met zowat alle opstanden tegen bijna iedere vorm van gezag. Met zijn boodschap over de bevrijdende kracht van de ecologische, economische, technische, culturele én erotische veranderingen waaraan we konden bijdragen werd het marxisme niet langer een zaak van de vijand van het bestaande sociaaleconomische systeem, maar in de vernieuwde synthese met de freudiaanse desublimering (in die tijd begreep zowat iedereen die actief militeerde in één van de vele takken van de internationale revolte, die in Noord-Amerika zonder meer *The Movement* genoemd werd, wat met deze bevrijdende “desublimering” bedoeld werd) een zinvol antwoord op de voortschrijdende *Verdinglichung* (materialisering) van het wereldwijde maatschappelijke model. Want indien “het intiem persoonlijke”, bijvoorbeeld de strijd voor de rechten van de homoseksuelen en lesbiennes, vanzelfsprekend politiek was en alleen politiek met succes kon worden gevoerd en dus in politieke strategieën en programma’s kon en moest worden vertaald, was correct dialectisch ook “het politieke persoonlijk”, een wervende herinterpretatie, die in traditionele arbeiderskringen, partijen en vakbonden op veel verbazing en onbegrip stuitte.

Het begrip “volk” als de achillespees van (nieuw) links

Indien we beide vleugels van de traditionele arbeidersbeweging, de sociaaldemocratie en het revolutionaire marxisme-leninisme, heel even in het belang van deze redenering mogen laten samenvallen, valt het op dat in beide gevallen “het volk”, waarover geschreven en gezongen werd (het “werkvolk”), vooral bestond uit de klassieke evocatie ervan: de arbeiders met hun hamers en de landbouwers met hun sikkels vormden toch de overgrote meerderheid van de werkende bevolking, en onder een vertrouwde en efficiënte leiding vormden zij generaties lang toch de enige groep, die op termijn de noodzakelijke en gewenste wereldwijde verandering (omwenteling) tot stand kon brengen. Het feit dat diezelfde comfortabele meerderheid – wacht maar tot we het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen en vrouwen veroverd hebben! – in een aantal Europese kernlanden ondanks het socialistische antimilitarisme binnen de kortste keren op uiterst rechts ging stemmen en enthousiast aan de oorlogspropaganda meewerkte, was niet alleen een enorme klap voor alle overtuigde progressieven en andere democraten, maar had ons allen moeten waarschuwen. Marcuse en zijn collega’s van de *Frankfurter Schule* begonnen zich vanaf het begin van het interbellum terecht af te vragen wat hier verkeerd gelopen was: was “het volk” zo snel van mening veranderd dat het zelfs tegen zijn eigen belangen kon mobiliseren

(de juiste term hier is “gemobiliseerd worden”) of schortte er iets aan de diepgaande freudo-marxistische theorieën van de jaren dertig, een paar jaar vóór de democratische rechtsstaten als zandkastelen in Oost én West weggespoeld werden?

Van die Partei, die Partei, die Partei of van het Volk naar de Bevolking

Beneden in het Reichstagsgebouw in Berlijn staat er een monument dat niet langer “dem deutschen Volke” gewijd is, zoals het op het fronton van de voorgevel gebeiteld staat, maar “der Bevölkerung”. Waar de opdracht “aan het Duitse volk” in de periode van de opening van dit gebouw in 1894 nog zonder twijfel progressief klonk, want het echte “Duitse volk” had in die tijd nog bijna niets te zeggen in het keizerrijk van Wilhelm II, zodat dit als een belofte kan gelezen worden, is de tweede opdracht ondubbelzinnig democratisch: “volk” kan en zal vaak, in het Europa van toen, vooral etnisch beperkt begrepen zijn, terwijl “bevolking” het gewoon heeft over al wie in een bepaald land of een bepaalde streek woont en werkt.

Marcuse, die als tiener het waanzinnige oorlogsenthouziasme in zowat alle landen, ook die waar linkse partijen en vakbonden dicht bij de macht zaten, en rondom zich de verontrustende metamorfosen (van vrijheidslievende naturalistische Wandervögel tot Hitlerjugend of van traditioneel christelijke parochiekringen tot racistische haatgroepen) had meegemaakt en waarschijnlijk, net als mijn vader, na 1918 geloofde dat we onze les eens en voorgoed geleerd hadden, moest vaststellen dat het chauvinisme en de vreemdelingenhaat alleen maar groter geworden waren en had alle zekerheid over de als het ware natuurlijke democratische slagkracht van die arbeidersklasse verloren. Het was jammer genoeg een illusie geworden, waarvan linkse intellectuelen uit zijn omgeving al te vaak de tragische slachtoffers geworden waren.

Palmström, de tragikomische held uit de gedichten van Christian Morgenstern, had toch geschreven: *was nicht sein darf, kann nicht sein?* Dit kleinburgerlijke geloof in de redelijkheid van de gewone mensen, zeg maar de overgrote meerderheid van de bevolking, was in Verdun en aan de IJzer aan flarden geschoten en maakte plaats voor een veel realistischer, maar daarom niet redelijker mensbeeld, zowel bij Heidegger en Carl Schmitt als onder de kritische vorsers van de Frankfurter Schule. Nog vóór iemand de naam bedacht, was het postmodernistische scepticisme in feite al begonnen.

Jij moet de leiding overnemen (Brecht over de arbeiders in de internationale communistische partij).

Deze heroïsche en in alle betekenissen van het woord historische rol van een politiek bewust geworden arbeidersklasse stootte al meteen op het principiële verzet van de sociaal-anarchisten die niet geloofden dat een ondemocratisch functionerende politieke beweging ooit tot meer democratie zou kunnen leiden, wel integendeel. Maar vanwege hun verzet werden zij door de marxisten bij het afval van de geschiedenis gezet en zelfs fysiek uitgeschakeld, zoals intussen gebleken was tijdens de Spaanse en Catalaanse oorlog tegen Franco en diens bondgenoten, terwijl we vandaag moeten toegeven dat deze verkeerde inschatting mede aan de basis lag van de onvermijdelijke verburgerlijking en ten slotte verdamping van de ooit zegevierende sociaaldemocratie. Tijdens de Koude Oorlog, toen links van alle kanten werd aangevallen, was er blijkbaar weinig plaats voor een genuanceerd marxistisch standpunt. De georganiseerde opposenten van het sovjetmarxisme, van de miljoenen Chinese partijleden tot de aanhangers van de kleinste trotskistische cellen, bleven ervan overtuigd dat “zij” vanzelfsprekend de leiding op zich moesten nemen in een interne oorlog binnen radicaal links, waarbij blijkbaar bijna niemand zich vragen stelde bij dit vertrouwen in de “juiste” leiding.

Herbert Marcuse kleurde met zijn theorie van de ‘grote weigering’ weliswaar buiten de gekende lijntjes, onder meer door de nadruk te leggen op de verbindende elementen tussen de verschillende groepen, maar hoe een bepaalde revolutionaire elite deze leiding op zich zou nemen, en welke elite dat dan wel moest zijn, en vooral hoe de meerderheid van de bevolking zou uitgenodigd worden om deze leiding (de volksmacht) uiteindelijk op zich te nemen, bleef onduidelijk tot op het einde. Uiteraard zeiden Marcuse en de leden van de Frankfurter Schule niet dat je een specialist moet zijn van de Weense dodekafonisten of zelfs een kenner van de laatste natuurwetenschappelijke theorieën om tot deze toekomstige elite te mogen behoren, maar het gevaar dat deze leidende en leidinggevende club binnen de kortste tijd tot een soort van revolutionair “fonds der meestbegaafden” zou verworden is niet denkbeeldig. Het bekende onderscheid tussen de echte cultuur en de populaire cultuur - het feit dat te veel traditioneel linkse auteurs en politici het zo makkelijk en neerbuigend hadden en nog steeds hebben over “het populisme” had ons moeten waarschuwen – is daar slechts één voorbeeld van. Want symbolen kunnen door handige tegenstanders worden onvreemd, denk maar aan de naam, de rode vlag en de 1 meivieringen van de nazi’s en aanverwante extreemrechtse “volkspartijen”, tot het begrip “volk” zelf verdacht en onbruikbaar wordt, terwijl het juist het omgekeerde had moeten zijn. Maar er zat blijkbaar een heus wantrouwen tegenover de gewone mensen in al deze progressieve analyses. Een droevig voorbeeld was bijvoorbeeld het onbegrip van Theodor W. Adorno, een van de belangrijkste intellectuelen van de twintigste eeuw en een kenner (en componist)

van de modernistische Weense muziek, voor de jazz, de “negermuziek” waarvan hij de bevrijdende en dus revolutionaire boodschap onmogelijk kon begrijpen, laat staan waarderen. Het klopt dus niet dat de fascistische enkele kernbegrippen en symbolen, bijvoorbeeld de Duitse Boerenopstand in de zestiende eeuw, van links gestolen hadden. Links had deze vervreemding van wat er onder de mensen leefde mee in de hand gewerkt. Het is dus niet meer dan normaal dat Marcuse op zoek ging naar nieuwe “agenten van verandering”, dragers van een nieuwe, radicale revolutie, en in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw vond hij dit in alle klassen en kringen, waar mensen ervan overtuigd waren dat hun tijd was aangebroken. Deze revolutie, want dat was het zeker in het begin, had iets aantrekkelijks, omdat ze beantwoordde aan het ongeduld dat overal en door zovelen ondubbelzinnig geuit werd, van de tweede golf van het feminisme en de heftige reacties op de oude vertrouwde minachting voor seksueel andersgeaarden tot de vaak brutale aanvallen op van collaboratie verdachte professoren aan de Duitse en andere universiteiten. Dat was uiteraard een reactie op de bereidwilligheid van de meerderheid van al deze geleerde heren om zolang het in hun voordeel was mee te gaan huilen met de extreemrechtse criminele wolven in het bos. Zonder het te beseffen ging het hier echter om meer dan een succesrijke campagne tegen al die “bruine” professoren die al dan niet officieel gedenazificeerd rustig op hun leerstoelen konden blijven zitten. We wisten dat we niet de enigen in Europa of de wereld waren en hadden daarom ook geen enkele moeite om ons te herkennen in Marcuses ‘grote weigering’. Wij waren ervan overtuigd dat eindelijk alles fundamenteel in vraag kon worden gesteld, van onze meest traditionele religieuze overtuigingen en esthetische normen tot ons aangeleerde respect voor het Gezag in al zijn vormen, en van de al te weinig gecontesteerde kolonialistische houding van een kleine minderheid van de wereldbevolking tegenover de overweldigende meerderheid tot het in vrijwel alle traditionele culturen ingebakken patriarchaat. Wie dat niet persoonlijk heeft meegemaakt, kan moeilijk geloven dat wij zo naïef geweest zijn: “Wij eisen de onmiddellijke afschaffing van alle onrecht en onrechtvaardigheid overal ter wereld”. De generatie die de oproep van Marcuse gehoord had, begreep niet hoe sommigen zo blind waren dat ze niet inzagen hoe snel en fundamenteel de wereld in alle opzichten aan het veranderen was.

Nee, de oproepen van Marcuse en de droom van Martin Luther King of de analyse van Frantz Fanon waren geen dagdromen van een verwende generatie, zoals vandaag in goed-burgerlijke kringen beweerd wordt, maar waren wél getekend door een eeuwenoud ongeduld dat al tijdens de eerste eeuw van onze tijdrekening verwoord werd door Rabbi Hillel: *indien ik niet voor mezelf opkom, wat ben ik dan?; indien ik alleen voor mezelf opkom, wat voor een mens ben ik dan?; indien ik het nu niet doe, wanneer dan wél?*

We weten dat er een directe band bestaat tussen het profetische marxisme en het “kleine”, dat wil zeggen seculiere messianisme van Walter Benjamin¹ en andere leden van de *Frankfurter Schule*. Anders gezegd: de horizon van de

contestatiebeweging, die Marcuse de ‘grote weigering’ genoemd heeft, was zoveel breder dan de bundeling van de duizenden rechtmatige eisen of verlangens van die ontelbare “agenten van de verandering”, ook al moesten ze reeds in de jaren 1980 toegeven dat ze hun maatschappelijke invloed zwaar overschat hadden. Wat toen al opviel, was de verspreide slagorde van die beweging, die resulteerde in een bijna totaal over elkaar onwetende reeks “voorhoedegroepen” die door de feitelijke machthebbers tegen elkaar konden worden uitgespeeld: toen de feministen van de progressieve Antioch University (Ohio) in de jaren 1980 geld eisten voor het oprichten van een nieuwe faculteit voor “Gender Studies”, werd hun geantwoord dat dit heel goed mogelijk was, op voorwaarde dat er dan minder subsidies zouden gaan naar het departement voor “Black Studies”. Daardoor werden groepen die normaal hadden moeten samenwerken, plotseling serieuze concurrenten.

Een ander nadeel was het sterk tijdgebonden karakter van bepaalde bewegingen die soms, wanneer de protagonisten ervan afgestudeerd waren, samen met hen met de noorderzon vertrokken. Dit zijn allemaal problemen die met de nodige strategie en zin voor timing konden worden opgelost, maar voor zo’n geslaagde strategie had je geduld en uithoudingsvermogen en vooral een minimale permanentie nodig, wat niet altijd het geval was.

Kortom, men kan Marcuse niet verwijten dat zijn oproep niet realiseerbaar zou zijn, integendeel. Wél dat hij het taaie geduld van de gevestigde machten had onderschat en de radicaliteit van de nieuwe bewegingen had overschat. Het zou niet de eerste of laatste keer zijn dat de protagonisten van de revoltes en de media extremisme verwarren met radicalisme, het aanpakken van de wortels van een systeem. En omdat in die periode de westerse economie opnieuw naar grotere ongelijkheid aan het evolueren en het verzet daartegen aan het afzwakken was, stakte ook het revolutionaire elan op bijna alle fronten. De vraag is, of er zo’n halve eeuw na de contestatie nog groepen bestaan of intussen ontstaan zijn voor wie een brede, democratisch gedragen fundamentele maatschappelijke verandering, die alleen zichzelf kunnen en dus moeten realiseren, een essentieel breekpunt blijft.

Van de ‘grote weigering’ naar een ‘wereldwijde confederatie van commons’

Geïnspireerd door het baanbrekende werk van historici en cultuurfilosofen als Fernand Braudel en Immanuel Wallerstein zijn we sinds de jaren 1970 actief op zoek gegaan naar alternatieve samenlevingstypes die noch terug willen keren naar de eeuwenlange autoritaire tradities noch hun heil zoeken in nieuwe autoritaire structuren, waarin een steeds kleinere minderheid de macht over onze toegegeven imperfecte en vaak discreet antidemocratische instellingen aan het overnemen is. De analyses van dit proces werden reeds een halve eeuw geleden zorgvuldig ontwikkeld door mensen als Marcuse, maar de technologische evolutie gaat zo

snel dat slechts weinigen kunnen volgen. Het zou dwaas en onverantwoord zijn, midden in de wedstrijd een winnend paard, zeg maar de trage vooruitgang van het democratische bewustzijn, in te ruilen voor een ander, wellicht beloftevoller dier. Wie de moeite doet een aantal van de kernteksten van Herbert Marcuse aandachtig te gaan herlezen, zal ontdekken dat zijn kritische blik op de huidige maatschappij nog altijd nodig en onvervangbaar blijft.

Deze freudo-marxistische aanpak moet uiteraard worden bewaard en met de nieuwste inzichten in de kennistheorie aangevuld, maar het wordt tijd dat we vandaag “met Marcuse verder gaan dan Marcuse”, onder meer door de vraag te stellen hoe we de door onszelf geschapen rommelmarkt van ideeën en projecten een nieuwe werkbare en slagkrachtige structuur kunnen geven. Specifiek: onder “we” begrijpen we hier niet langer de elite van linkse filosofen, politici en vakbondsleiders, in het beste geval bekwame en eerlijk geëngageerde mensen die in het verleden de werkende massa’s de weg gewezen hebben, maar letterlijk “wij, het volk” (naar de titel van het boek van de marxistische denker Howard Zinn, *A People’s History of the United States* (1980), dat wil ondubbelzinnig zeggen: iedereen die zich daartoe aangesproken voelt, en onder “geven” begrijpen we een heel nieuwe aanpak van het onderwijs voor kinderen en volwassenen, waarin de bijdrage van onderuit systematisch groeit, tot er geen behoefte aan “leiders” meer is, hoogstens aan specialisten en vaklui die weten dat er steeds minder behoefte aan “leidende figuren” allerhande zal zijn, naarmate de mensheid steeds meer de vaardigheden om zichzelf te ontwikkelen en te informeren verfijnd heeft, zodat ze op eigen initiatief kunnen “nemen” wat ze nodig hebben. Wie ook maar even in het onderwijs gewerkt heeft, kent het essentiële verschil tussen een studente die braaf de voorgeschreven boeken en artikels leest, en eentje die uit het rijke aanbod die hulpbronnen kan kiezen die zij zelf nodig heeft. Dat de boeken van Marcuse tot die essentiële bibliotheek zullen blijven behoren, althans zolang het huidige wereldsysteem blijft bestaan, is vanzelfsprekend. Het heeft ook iets Bijbels: Mozes mocht wel zijn volk uit Egypte leiden, maar eens zover gekomen kon het ook zonder hem verder, gelukkig maar. Dit oordeel (“gelukkig maar”) is niet eens ironisch bedoeld, maar verwijst naar de bereidheid, de moeizaam verworven inzichten en democratische verworvenheden niet te interpreteren als een geboorterecht dat ons in de wieg werd meegegeven, maar als een telkens opnieuw in te vullen opdracht, waaraan geen enkele generatie ontsnapt. Deze opdracht is zo gigantisch en complex, dat we onze waakzaamheid geen moment mogen laten verslappen en zo alomvattend, dat we nog maar aan het begin van onze opdracht staan. Alleen al het feit dat we ondanks het wereldwijde enthousiasme van tienduizenden jongeren met onze *bottom up* radicale democratie hooguit aan de drempel van een fundamentele verandering staan, dat we jammer genoeg veel tijd en energie moeten gebruiken om aan onszelf en anderen uit te leggen, waarin we grondig verschillen van de succesrijke maar grotendeels door het systeem gerecupereerde vroegere experimenten, die zich weliswaar nog steeds “commons” en “coöperatieven” noemen, maar het reeds

lang niet meer zijn. Met zijn ultieme oproep om voort te doen (*weitermachen*) kan Marcuse onmogelijk bedoeld hebben dat ook zijn model van de ‘grote weigering’ niet even aandachtig en kritisch moet onderzocht worden, integendeel. We hebben in het verleden al te vaak meegemaakt dat een kritisch, terecht ‘negatief’ denkende revolutionaire groep tijdens de ‘grote avond’ van de opstand aan de macht kwam, om reeds de volgende ochtend vlugger en systematischer (en bij definitie perverser) te bureaucratiseren dan zelfs Max Weber het zich had kunnen voorstellen. En we weten allen uit ervaring dat het zoveel makkelijker is de ”klassenvijand” te ontmaskeren en bestrijden dan diegenen die het onrecht en de nieuwe ongelijkheid zorgvuldig toedekken met de rode mantel en de vertrouwde termen van het verzet tegen een dergelijke ongelijkheid.

Noot:

1 Pierre Bouretz, *Témoins du futur. Philosophie et messianisme*, 2003.